

OGRODY WIECZNEJ PAMIĘCI W KRAJOBRAZIE KULTUROWYM

ANNA MAJDECKA-STRZEŻEK

STRESZCZENIE

Cmentarze stanowią specyficzną grupę założeń ogrodowych, których celem jest zachowanie i przywoływanie pamięci. Kształtowane w różnych epokach, różnych rejonach i pod wpływem różnych kultur stanowią zawsze ważny, łatwo rozpoznawalny element krajobrazu kulturowego podkreślający odrębność i tożsamość miejsca. Cmentarz jako miejsce wiecznego spoczynku i materialny składnik krajobrazu, jest także jego składnikiem niematerialnym związanym z pamięcią wyrytą w ludzkich sercach. Jako obiekty ogrodowe cmentarze podlegają modom i tendencjom kształtowania przestrzeni, także i detalu architektonicznego. Szczególną rolę odgrywa w nich symbolika.

Specyfiką założeń sepulkralnych, ogrodów pamięci, ich elementem wspólnym, mimo całej ich różnorodności, jest czytelne wykorzystanie melancholii i zadumy związanej z przemijaniem, odchodzeniem i stratą, jakiej doświadczamy z odejściem naszych bliskich. Bogactwo rozwiązań obiektów sepulkralnych, ściśle powiązane jest z religią, kulturą i obyczajem.

Słowa kluczowe: cmentarz, ogród pamięci, założenie sepulkralne

MEMORIAL GARDENS IN THE CULTURAL LANDSCAPE

ABSTRACT

Cemeteries are a specific group of park arrangements whose aim is to commemorate and remind visitors of the people resting there. Irrespective of the epoch, region and culture they are a product of, they are always important and recognizable elements of the cultural landscape, emphasizing the individuality and identity of the place. The cemetery as a place of eternal rest and a material component of the landscape also constitutes its non-material component connected with the memories inscribed in human hearts. As park arrangements, cemeteries have been subject to fashions and trends in shap-

ing the space and its architectural details. Symbolism plays a special role in them.

Despite the diversity of burial grounds, the characteristic feature that memorial parks have in common is their evident capability to evoke melancholy and reflections on transience and loss that we experience on the passing away of our loved ones. The wealth of solutions applied to these burial grounds is closely linked with religion, culture and customs.

Key words: cemetery, memorial garden, burial complex

Specyfika kształtowania zespołów sepulkralnych

Cmentarze są nieodłącznym elementem kształtowanego przez człowieka krajobrazu kulturowego. Pośród wielu śladów przeszłości w Polsce ważne miejsce zajmują ogrody wiecznej pamięci w postaci

starych historycznych cmentarzy, mogił czy monumentów. Są one częścią kultury i istotnym źródłem do badań, będąc czasem jedynym śladem minionej epoki. W polskim krajobrazie przeważają nekropole katolickie, ale istnieją również cmentarze innych wyznań. Przetrwale choćby w śladach podkreślają różnorodność kultury polskiej, dla której natchnie-

niem były różne ideologie, tradycje i obyczaje.¹ Cmentarze w Polsce ze względu na ich rodzaj tworzą kilka zasadniczych grup: cmentarze grzebalne, cmentarze wojenne, cmentarze symboliczne, cmentarzyska i cmentarze specjalne (związane z pochówkiem zwierząt).² Reprezentują one tendencje ogólne właściwe epokom, przy zachowaniu lokalnej specyfiki. Ich trwanie przez lata jest bezcenną wartością, która odegrała ogromną rolę w kształtowaniu i utrwalaniu świadomości narodowej, będąc jednocześnie ważnym znakiem tożsamościowym krajobrazu kulturowego.

Cmentarze przy kościołach

Cmentarze przykościelne jako podstawowe miejsca pochówku chrześcijan kształtowane były do końca XVIII wieku. Lokalizowano je w najbliższym sąsiedztwie kościoła, by zmarli mogli doświadczać zbawionego wpływu świętości emanującej z Domu Bożego. Cmentarze zakładane przy kościołach były przedłużeniem przestrzeni świątyni, a nastrój tworzony przez groby, przypominał o marności tego świata i prawdziwym celu ludzkiej egzystencji. Cmentarze przy kościele nazywane ogrójcem, były stosunkowo nieduże, prawie zawsze stały się za małe, a groby w nich lokalizowane były gęsto i nie miały charakteru trwałego. Co pewien czas przekopywano je i to samo miejsce nadawano się do ponownych pochówków. Na cmentarzach przykościelnych grzebane były osoby biedne i o niskim statusie społecznym. Dla znamienitych obywateli miejscem wiecznego spoczynku stawał się kościół (kościelna kruchta, podziemia, nawy, kaplice grobowe). Przywilej pochówku w kościele początkowo przeznaczony był dla dostojników kościoła, dla fundatorów i darczyńców kościoła, a wkrótce także dla innych ważnych i dostojnych obywateli. Groby otrzymywały coraz atrakcyjniejszą formę, a na kamiennych tablicach zwieńczających nagrobki rytowano słowa wspominające zmarłego. Nagrobna inskrypcja miała chronić przed zapomnieniem. Potrzeba zachowania w pamięci potomnych była powodem, dla którego od XVI wieku powszechnym zwyczajem było już za życia przygotowanie sobie miejsca pochówku.

Wymóg chowania zmarłych w kościele i na cmentarzu przykościelnym, czyli w ziemi poświę-

conej podkreślany był przez sobór z 1059 roku, później synod biskupi z 1. poł. XVIII wieku i w następnych latach. Nie wszyscy bowiem podporządkowali się zaleceniom Kościoła i pochówki nadal odbywały się również w miejscach niepoświęconych i nieakceptowanych przez hierarchię kościelną.

Początkowo dla bezpieczeństwa przeciwpożarowego wzdłuż ogrodzenia cmentarza i kościoła sadzono drzewa. Później stało się to powszechnym zwyczajem, czego świadectwem jest zachowany starodrzew. Wysoka zieleń towarzysząca cmentarzom stawała się elementem charakterystycznym w kształtowanym przez człowieka krajobrazie i jego wyróżnikiem tak, jak kościelna wieża i zabudowania zamkowe.

Od połowy XVIII wieku – w ramach ogólnej polityki higieny publicznej – rozpoczęta została w Europie akcja przenoszenia cmentarzy poza obszar miasta. Przyczyną tego działania była duża liczba zgonów wynikająca z ciągle powiększającej się liczby mieszkańców miast. Cmentarze stawały się przepełnione i brakowało miejsc dla nowych pochowań. W końcu XVIII wieku przepełnione cmentarze w miastach były źródłem przykrego zapachu na tyle dojmującego, że wydany w 1776 roku we Francji edykt Ludwika XVI nakazujący przenoszenie szczególnie uciążliwych cmentarzy poza obręb miast, stał się wzorem sposobu postępowania również w innych krajach Europy, w tym także w Polsce. Tworzono więc cmentarze już jako samodzielne i budowane poza obszarem zabudowań na tzw. surowym korzeniu. Był to długotrwały proces, wymuszony przez prawo, któremu w fazie początkowej brakowało społecznej akceptacji dla pochówków w miejscach pozbawionych świątyni.

Cmentarze samodzielne

Nowo zakładane cmentarze lokalizowane poza miastami i z daleka od zabudowań wiejskich zakładano początkowo na planie prostych figur geometrycznych, najczęściej, o ile pozwalały warunki terenowe, na planie wydłużonego prostokąta. Każdy cmentarz otaczano ogrodzeniem, które poza wymiarem praktycznym, miało znaczenie symboliczne. Z jednej strony organizowało dostęp i wejście na obszar cmentarza poprzez bramę i furty, z drugiej

¹ E. Szerszeń, *Rola cmentarzy w kulturze narodu*, [w:] *Ochrona cmentarzy zabytkowych*, Studia i materiały, Ośrodek Ochrony Zabytkowego Krajobrazu, Warszawa 1994, s. 13, 17.

² L. Majdecki, referat z dnia 1.07.1997 pt. *Ochrona i kształtowanie cmentarzy*, Szczecin 1997.

zaś – wydzielało z otoczenia obszar sacrum. Ogrodzenie było granicą dwóch światów: sacrum i profanum. Symbolika bramy cmentarnej ma podobne znaczenie jak ogrodzenie, także wyznacza granicę między światem żywych i umarłych. Przekroczenie jej oznaczało przejście od śmierci do życia wiecznego. Na bramach często pojawiały się symbole informujące o przeznaczeniu miejsca. Ogrodzenia cmentarzy wiejskich budowano z dostępnego na miejscu budulca. Początkowo układano je z kamienia polnego lub usypywano wał ziemny. Wznoszone były ogrodzenia murowane z cegły czy w formie płotów z drewnianych sztachet. Praktyczny aspekt ogrodzenia sprowadzał się do uniemożliwienia wejścia na teren cmentarza zwierzętom. Warto wspomnieć, że na wsiach często bramy czy furty cmentarne były otwarte, mimo to zwierzęta nie potrafiły przekroczyć granicy cmentarza. Przed wejściem kopano doły, które przekrywano drewnianą kratownicą i maskowano roślinnością. Kratownica umożliwiała spokojne przejście człowiekowi, ale zwierzęta wpadały w pułapkę i nie przekraczały granicy cmentarza. Wzdłuż ogrodzenia po jego wewnętrznej stronie sadzono drzewa, wybierając atrakcyjne i efektowne gatunki, nie pozbawione jednak znaczenia symbolicznego.³ W przestrzeni krajobrazu otwartego cmentarz wiejski postrzegany jest jako okazały masyw zadrzewień, kryjący w swoim wnętrzu przeznaczenie.

Przestrzeń cmentarzy kształtowana była na kilka sposobów:

- na planie regularnym, w układzie kwaterowym z podziałem na 4 kwatery główne wydzielone układem drogowym, opartym na planie krzyża podkreślonym rzędowymi nasadzeniami drzew;
- w układzie kwaterowym bez układu drogowego z rzędem drzew wzdłuż ogrodzenia;
- w układzie symetrycznym, jedno- lub wieloosiowym;
- jako nieregularne i niesymetryczne, swobodne.

Najczęściej spotykany jednak był cmentarz na planie prostokąta z wewnętrznym podziałem wyznaczonym przez układ krzyżujących się dróg. Mimo że przestrzeń całego cmentarza była poświęcona i – wydawałoby się – o jednakowym znaczeniu, to jednak w przekonaniu ludności wiejskiej skrzyżowanie głównych dróg, podkreślone często

obecnością kaplicy, krzyża czy świętej figury miało większe natężenie świętości. Miejsce to nazywane Niebem było przeznaczone dla pochówku osób najważniejszych i najbardziej zasłużonych. Tak więc idea równości wobec śmierci – chociaż oczywista – pozostawała tylko teorią.

Teren przy ogrodzeniu, a także w lewym narożniku cmentarza zwany był Piekłem i stanowił miejsce wiecznego odpoczynku dla nieochrzczonych dzieci, samobójców i zmarłych tragicznie. Było to miejsce niepoświęcone⁴. Na niektórych wiejskich cmentarzach tworzone były specjalne kwatery dla pochówków dzieci ochrzczonych. Najczęściej lokalizowano je w cmentarnym narożniku, innym jednak niż „piekielny”. Jak zauważa K. Gendek: *W przestrzeni cmentarza obszar przy samym ogrodzeniu i w narożnikach choć dziś nie są już tak nacechowane ujemnie, jednak w hierarchii przestrzeni nadal stoją niżej...*⁵. Lokalizacja grobów przy drogach uznawana była za szczególnie korzystną. Zmarli pochowani przy drogach częściej mogli liczyć na wspomnienie i modlitwę przechodnia. Oprócz zadrzewień w granicy cmentarza pojawiały się także zadrzewienia podkreślające podział na kwatery, ale także i towarzyszące poszczególnym grobom. Cmentarz odbierany był jako wypełniony roślinnością ogród, czytelny znak pamięci w krajobrazie.

Nowo kształtowany cmentarz powiązany był z kościołem drogą obsadzoną rzędowo drzewami, która miała swoją kontynuację w obrębie cmentarza. Aleja ta miała szczególne znaczenie, ponieważ stanowiła tzw. ostatnią drogę zmarłego i symbol przejścia w zaświaty. Obsadzenie alejowej drogi wyróżniało ją z otaczającej przestrzeni, nadawało monumentalności, a jednocześnie przyczyniało się do wytworzenia szczególnego aury.

W drugiej połowie XVIII wieku zmiana trendów w sposobie kształtowania ogrodów przyczyniła się do przemian w sposobie formowania cmentarzy. Obok istniejących już cmentarzy o regularnym planie pojawiły się malowniczo ukształtowane cmentarze, dla których wzorcem stawały się parki krajobrazowe (il. 1). W XIX wieku ceniono naturalne i nieregularne kompozycje, szczególnie akcentujące związek łączący zmarłych z naturą. Będąc przede wszystkim miejscem pamięci cmentarz urastał do roli przestrzeni sakralnej oraz obszaru prywatnego

³ K. Gendek, *Cmentarz wiejski jako kulturowy wyznacznik miejscowego krajobrazu historycznego*, SGGW Warszawa 1998, s. 33.

⁴ A. Majdecka-Strzeżek, *Zieleń obiektów sakralnych w Polsce*, [w:] *Ogrody przyświątynne i klasztorne*, Wrocław 2003, s. 97, 98.

⁵ K. Gendek, op. cit., s. 34.

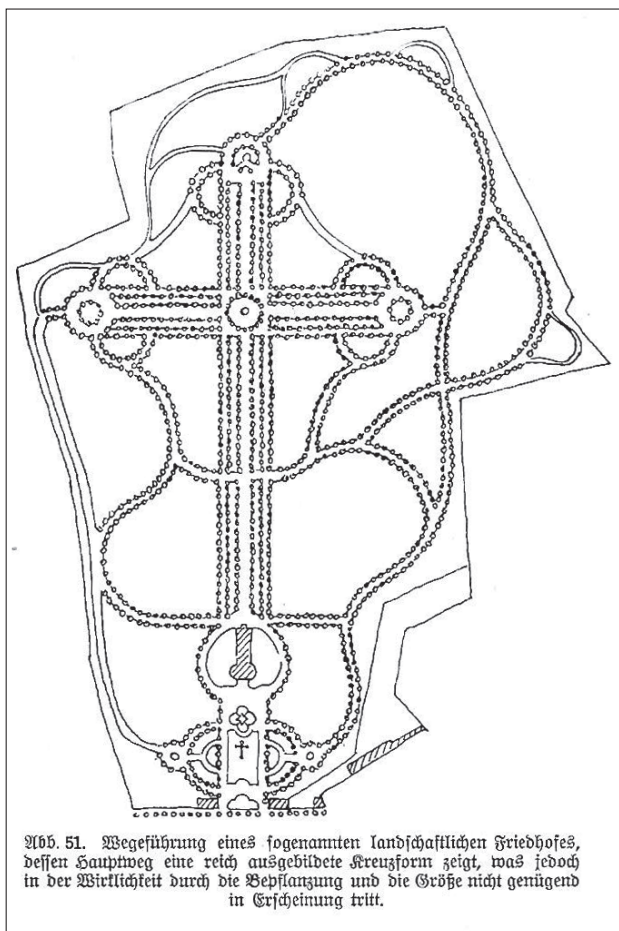

Abb. 51. Wegeführung eines sogenannten landschaftlichen Friedhofes, dessen Hauptweg eine reich ausgebildete Kreuzform zeigt, was jedoch in der Wirklichkeit durch die Bepflanzung und die Größe nicht genügend in Erscheinung tritt.

1. Przykładowy plan cmentarza w manierze krajobrazowej zawarty w książce Josepha Hempelmana, *Die Praxis der Friedhofsgartnerei*, Wydawnictwo Paul Parey, Berlin 1927

1. Sample layout of a landscape-type cemetery featuring in the book by Joseph Hempelmann, *Die Praxis der Friedhofsgartnerei*, Paul Parey Verlag, Berlin 1927

przyjmującego formy publiczne. Cmentarz publiczny stawał się jednocześnie parkiem i muzeum, tekstem kultury współczesnej podkreślającym związki z tradycją. Z tej inspiracji powstały wówczas cmentarze: Père-Lachaise w Paryżu, cmentarz na Rossie w Wilnie czy Rakowicki w Krakowie.⁶

Roślinność w zespołach sepulkralnych

Ważną rolę na cmentarzach odgrywa zastosowana roślinność i jej znaczenie symboliczne, które tak samo dotyczy miejsca występowania w obrębie przestrzeni cmentarnej, jak i warstwy znaczeniowej. Początkowo drzewa, które sadzono na cmentarzach miały głównie zadanie ochronne (przeciw-

pożarowe), potem organizowały przestrzeń zgodnie z trendami epoki. Już w czasach przedchrześcijańskich drzewa uważano za święte. Wierzono, że są miejscem schronienia duszy zmarłego.⁷ Szczególnie cenione były drzewa długowieczne o okazałych rozmiarach takie, jak np. dęby czy lipy. Te drzewa są nierozdzielnie związane z cmentarzami. Dęby z gatunku *Quercus robur* uznawano za obraz siły i mocy i utożsamiano z nieśmiertelnością. Lipa w tradycji chrześcijańskiej uznawana była za drzewo święte. Przypisywano jej znaczenia drzewa Sądu Ostatecznego. Lipami gatunku *Tilia cordata* obsadzano aleje doprowadzające do cmentarza, a dęby często sadzono w jego granicy. Jako drzewa alejowe stosowane były również graby *Carpinus betulus*, kasztanowce *Aesculus hippocastanum* i jesiony *Fraxinus excelsior*. Jesionom przypisywano właściwości magiczne wierząc, że zmarły pochowany w trumnie wykonanej z tego drewna od razu osiągał spokój, a dusza jego nie trapiła żywych. Drzewem charakterystycznym i ściśle związanym z cmentarzami na obszarze całego kraju jest żywotnik *Thuja occidentalis*. Uznawany był powszechnie za symbol śmierci, smutku i żałoby. Jednocześnie jako zimozielony traktowany był jako drzewo życia. Podobnie traktowano cis *Taxus baccata*, którego trwałe drewno było przeciwieństwem kruchości ludzkiego życia.⁸

W kulturze ludowej utarło się przekonanie, że obecność „kolących” drzew zapobiega przedostawaniu się zmarłym i składaniu wizyt żyjącym. To dlatego grochodrzewy *Robinia pseudoaccacia* i głogi *Crataegus sp.* sadzono w granicy cmentarza. Brzozy *Betula pendula* sadzono przy mogiłach w sąsiedztwie głowy zmarłego. Drzewo to symbolizowało liłość i dobroć. Ze względu na pokrój uznawano, że oplakuje i otula zmarłych swoimi gałęziami. Podobnie traktowano wierzbę *Salix alba Tristis*, spotykaną jednak na cmentarzach dużo rzadziej. Wierzono, że klony *Acer platanoides*, *Acer pseudoplatanus* opiekują się duszami żywych i umarłych, a buki *Fagus sylvatica* zapewniają spokój i bezpieczeństwo.

Istotne znaczenie na cmentarzu miały również krzewy i najniższe piętro roślin, które zwartym kobiercem pokrywały całą jego przestrzeń. Ich obecność miała charakter uzupełniający i towarzyszyły one bezpośrednio grobom. Chętnie sadzono krzewy

⁶ J. Kolbuszewski, *Cmentarze*, Wydawnictwo Dolnośląskie, Wrocław 1996, s. 62.

⁷ D. Forstner, *Świat symboliki chrześcijańskiej*, Instytut Wydawniczy Pax, Warszawa 1990.

⁸ A. Majdecka-Strzeżek, op. cit., s. 100.

2. Monument ku czci młodo zmarłego Aleksandra Walickiego wystawiony przez rodzinę w parku w Małej Wsi k. Grójca, stan współczesny. Fot. autor, 2016

2. Monument honouring Aleksander Walicki, who died at a young age, erected by his family in the park in Mała Wieś near Grójec. Present state. Photo by the author, 2016

3. Śpiący lew w parku w Pokoju/Karsruhe k. Opola, monument wzniesiony w 1863 r. dla wspomnienia właściciela obiektu Eugena von Wirttenberga. Fot. autor, 2016

3. Sleeping lion in the park in Pokój/Carlsruhe near Opole, a monument erected in 1863 to commemorate the owner of the estate, Eugen von Wirttenberg. Photo by the author, 2016

róż, zwłaszcza o białych kwiatach, które były symbolem śmierci i przemijania, ale także miłości i mistycznego odrodzenia. Kalinę *Viburnum opulus* sadzono przy grobach dziewcząt i młodzieńców. Jej obecność na starym cmentarzu już z daleka wskazuje na grób młodej osoby. Często sadzony na cmentarzach bukszpan *Buxus sempervirens* symbolizował śmierć, ale i wytrwałość. Posiadał siłę chroniącą przez złymi duchami. Powszechnie na cmentarzach pojawiał się bluszcz *Hedera helix* i barwinek *Vinca minor*, które tworzyły zwarte zielone kobierce pokrywające cały cmentarny teren. Zawilce gajowe *Anemone nemorosa*, maki *Papaver rhoeas* i aksamitki *Tagetes sp* uznawano za kwiaty śmierci.⁹

Przedstawione powyżej rośliny znajdowały swoje miejsce nie tylko na cmentarzach, ale i w innych kompozycjach ogrodowych. Niemniej niektóre gatunki przez długie lata kojarzono jedynie z obecnością na cmentarzu, tak silne było oddziaływanie ich symboliki. Do tych roślin należały żywotniki i aksamitki. Współcześnie utraciły dawne znaczenie i pojawiają się w ogrodach wszędzie, a ich dawne, mroczne znaczenie symboliczne odeszło w niepamięć.

Parki rezydencjonalne jako miejsca przechowania pamięci

W połowie XVIII wieku rozpoczął się nowy okres w dziejach sztuki ogrodowej. Kształtowane były założenia ogrodowe wzorowane na pięknie przyrody w kontraście do panujących przez wieki trendów opartych na geometryzacji planu i przestrzeni. Nowa estetyka wprowadzała zupełnie nieznanie wcześniej rozwiązania. Program ogrodowy stawał się wypełniony odniesieniami do literatury i symboliki idei filozoficzno-poetyckiej rozszerzając skalę wzruszeń, wzbogacając i urozmaicając nastroje.¹⁰ Motyw przemijania i śmierci był w tym czasie popularny i wprowadzanie do ogrodów wszelkich związanych z tym tematem form stało się odpowiedzią na zapotrzebowanie epoki. W nurcie sentymentalnym parków krajobrazowych stawiano liczne monumenty z inskrypcjami, a także urny i grobowce, które nie były poświęcone pamięci kon-

kretnych osób. Często były to miejsca, których obecność zgodnie z manierą epoki zmuszała do chwili zadumy nad życiem, jego trudami i ulotnością.

Styl romantyczny w polskiej sztuce ogrodowej na początku XIX wieku utrwał zainteresowanie przeszłością, skoncentrowaną zwłaszcza na historii kraju. Wyobrażenia wspomnień i przemijania przedstawiano w postaci obelisków, nagrobków, sarkofagów i kamieni pamiątkowych, które lokowano w peryferyjnych częściach ogrodu i w otoczeniu specjalnie kształtowanej roślinności. Dla podkreślenia efektu melancholii wybierano gatunki drzew o przewijających gałązkach i rośliny o ciemniejszym ulistnieniu. Nastrój powagi i smutku wobec wyobrażenia śmierci tworzony był przez odpowiednio skomponowaną scenografię. Stanowił ceniony element programu parku krajobrazowego. Dla podkreślenia malowniczości takich miejsc preferowano budowle w stylu neogotyckim.

W parkach rezydencjonalnych upamiętniano także wydarzenia i osoby bliskie, związane bezpośrednio z życiem właścicieli posiadłości. W Małej Wsi k. Grójca wybudowano monument poświęcony osobie młodo zmarłego syna właścicieli rezydencji (il. 2). W peryferyjnej części parku wybudowano kaplicę z platformą widokową, z której rozciągał się widok na usytuowany poza obszarem parku kościół w Belsku, ufundowany przez rodzinę Walickich.

Ciekawym przykładem miejsca pamięci w parku rezydencjonalnym jest rzeźba śpiącego lwa w parku w Pokoju koło Opola. Upamiętnia dawnego właściciela obiektu księcia Eugena von Württemberg. Odlana z brązu figura od 1863 roku znajduje się w parku zajmując centralną część niewielkiego wnętrza parkowego, otoczonego okazałymi rododendronami (il. 3).

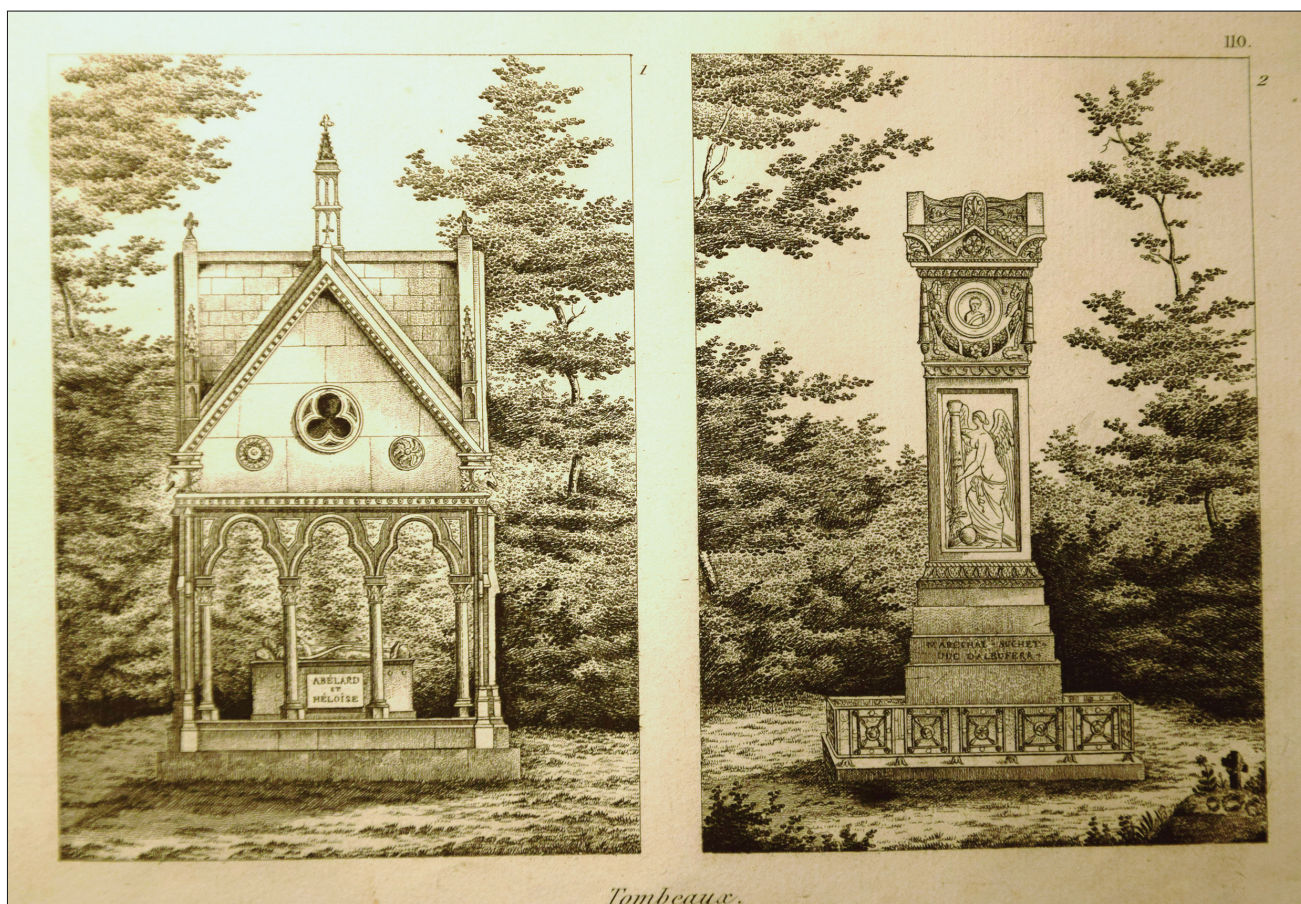
Kształtowanie miejsc oddziałujących na emocje było przedmiotem rozważań i wytycznych prezentowanych przez różnych autorów w ich publikacjach. Swoimi uwagami na temat miejsc pamięci w ogrodach dzieliła się I. Czartoryska¹¹, a także M. Boitard¹², który podkreślał znaczenie wyboru miejsca, doboru roślin (uznawał za właściwe cyprysy i wierzby o długich, przewisających melancholijnie gałązkach) i wyboru obiektu architektonicznego od-

⁹ G. Richter, *Zieleń na cmentarzach w Cementary art. – sztuka cmentarna – l'art. de cimentiere*, Sympozjum naukowe, Dokumenty, Wydawnictwo Werk, Wrocław 1995.

¹⁰ L. Majdecki, *Historia ogrodów*, PWN, Warszawa 2008, tom 2, s. 112.

¹¹ I. Czartoryska, *Myśli różne o sposobie zakładania ogrodów*, 1805.

¹² M. Boitard, *L'art. de composer et decorer les jardins*, Paris 1834.

4. Przykłady monumentów właściwych dla parków rezydencjonalnych wg M. Boitarda zaczerpnięte z jego książki z 1834 roku
 4. Samples monuments suitable, according to M. Boitard, for country-residence parks. Taken from his book of 1834

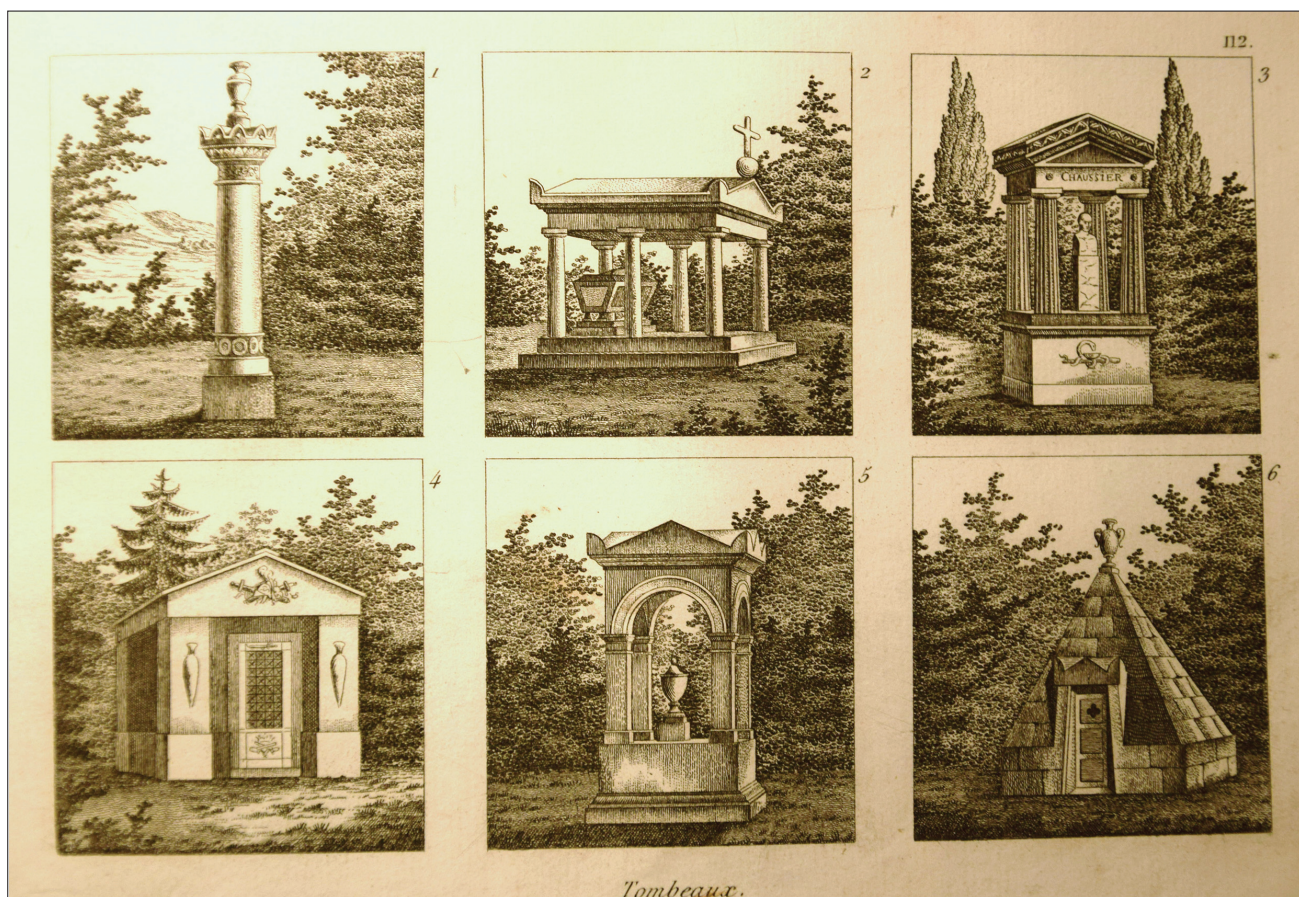
powiedniego dla przeznaczenia. M. Boitard wskazywał także bohaterów literackich stosownych do upamiętnienia w ogrodzie, podawał też poza opisem praktyczne wskazówki zamieszczając w swej książce 14 przykładów grobowców i 6 przykładów nagrobków (il. 4, 5).

W polskich ogrodach rezydencjonalnych XIX wieku wątek patriotyczny uwidocznił się po utracie niepodległości. Upamiętniano osoby wybitne i zasłużone (il. 6), co było wyrazem uznania zasług, a jednocześnie miało przypominać chwalebne czyny i pobudzać do naśladowania.¹³ W kraju, który zniknął z europejskich map, jedynie w prywatnej przestrzeni własnej rezydencji można było ukazywać swoje przywiązanie i oddanie dla ojczyzny, tworząc swoisty manifest patriotyzmu. W licznych parkach dworskich i pałacowych pojawiły się więc pomniki, tablice z inskrypcjami i symbole, których obecność jednoznacznie kojarzyła się z polskością.

Cmentarze rodowe

W zespołach rezydencjonalnych należących do protestanckich właścicieli w XIX wieku zaczęto kształtować cmentarze rodowe. Tendencja ta utrzymała się do początków XX wieku. Lokalizowano je w obrębie parków lub w ich bliskim sąsiedztwie na terenie majątku. Cmentarze rodowe powstawały na obszarze Mazur, Warmii, Pomorza i Śląska. Warto wspomnieć, że rodziny właścicieli ziemskich decydowały się na ukształtowanie cmentarza rodowego niezależnie od istnienia cmentarza wyznaniowego na zamieszkałym przez siebie terenie. Powszechność cmentarzy rodowych stała się elementem charakterystycznym wpisując te obiekty na trwałe w historyczny krajobraz tych ziem. Niestety do czasów współczesnych większość tych obiektów nie przetrwała zniszczona poprzez upływ czasu, brak pielęgnacji czy też akty wandalizmu.

¹³ L. Majdecki, *Historia...*, op. cit., s. 233.

5. Przykłady monumentów właściwych dla parków rezydencjonalnych wg M. Boitarda zaczerpnięte z jego książki z 1834 roku
 5. Samples monuments suitable, according to M. Boitard, for country-residence parks. Taken from his book of 1834

6. Dubiecko, popiersie I. Krasickiego w parku. Fot. autor, 2016
6. Dubiecko, a bust of Ignacy Krasicki in the park there. Photo by the author, 2016

7. Rzeźba nagrobna z cmentarza rodzowego w Sorkwicach, stan współczesny. Fot. autor, 2016

7. Tombstone sculpture in the family graveyard in Sorkwity, present state. Photo by the author, 2016

Cmentarze rodowe lokalizowano na terenie parku rezydencjonalnego lub na obszarze majątku. Istnieje kilka powtarzających się lokalizacji¹⁴:

1. W parkach rezydencjonalnych:
 - w ścisłym powiązaniu kompozycyjnym i widokowym z główną budowlą rezydencji z podkreśleniem zadrzewieniem alejowym;
 - w peryferyjnym miejscu parku, bez powiązań widokowych z aleją doprowadzającą.
2. Na obszarze majątku:
 - poza obszarem parku, często na wzgórzu z rozległymi powiązaniem widokowymi;
 - poza obszarem parku, w miejscu ustronnym bez powiązań widokowych.

Kształt cmentarzy rodowych wiązał się z rzeźbą terenu. Granice wyznaczało naturalne ukształtowa-

nie terenu, rozlewiska rzeki, skarpy ziemne, jary oraz naturalne wzniesienia.¹⁵ Obiekty te wyznaczano też na planie prostych figur geometrycznych. Zazwyczaj lokowano je w miejscach wyniesionych, często na wzgórzach lub na skłonach wzgórz, dzięki czemu powiązania widokowe były rozległe i umożliwiały kontemplację piękna otaczającej przyrody.

Cmentarze rodowe otaczano ogrodzeniem. Powszechnym zabiegiem było tworzenie nasypów wzdłuż granic cmentarza dodatkowo wzmocnianych ciosami kamiennymi, mających dać złudzenie wyniesienia całego terenu. Stosowano także ogrodzenia kute metalowe, żeliwne albo kamienno-ceglane z ażurowymi przesłami z furtkami umożliwiającymi wejście na teren cmentarza. Według zasady ogrodzenie powinno charakteryzować się prostą niewyszukaną formą. Kształt cmentarza podkreślano nasadzeniami drzew wzdłuż jego granic. Wśród często spotykanych gatunków były drzewa liściaste takie, jak dęby, lipy, graby, rzadziej kasztanowce czy brzozy i drzewa iglaste – świerki i żywotniki.

Oprócz ogrodzenia dominującym w przestrzeni cmentarza elementem architektonicznym były kaplice grobowe. Budowle te murowane, często nawiązujące do stylu neogotyckiego sytuowano w centralnej części niewielkiego zazwyczaj cmentarza. Kaplica występowała samodzielnie lub w otoczeniu grobów podkreślonych krzyżami i tablicami z inskrypcjami. Teren cmentarza niezależnie od miejsca jego lokalizacji był stosunkowo niewielkim wnętrzem ogrodowym, często zacienionym, wyodrębnionym z otaczającej przestrzeni, co sprzyjało wyciszeniu i kontemplacji. W przypadku cmentarzy rodowych ulokowanych na wzgórzach powiązania widokowe były zazwyczaj rozległe i umożliwiały również kontemplację piękna otaczającego krajobrazu. Tak więc cmentarze rodowe były nie tylko miejscami pamięci, ale także atrakcyjnymi punktami widokowymi. Do szczególnie interesujących ze względu na położenie należy cmentarz rodowy znajdujący się w obrębie zespołu pałacowo-parkowego w Sorkwicach, w powiecie mrągowskim. Zespół ten ulokowany został na brzegu jeziora Sorkwickiego, na znajdującej się przy brzegu jeziora wyspie. Cmentarz usytuowano w ustronnej części parkowej, z pięknym rozległym widokiem na pałac znajdujący się po drugiej stronie jeziora. Dziś je-

¹⁴ K. Ostrowska, *Cmentarze rodowe w zespołach rezydencjonalnych województwa olsztyńskiego*, SGGW, Warszawa 1997, s. 20.

¹⁵ K. Mazurkiewicz-Palacz, *Dawne cmentarze w powiecie słupskim*, wyd. Starostwo Powiatowe w Słupsku, Słupsk 2012, s. 9.

8. Cmentarz rodowy w Mosznej, stan współczesny. Fot. autor, 2016
 8. Family graveyard in Moszna, present state. Photo by the author, 2016

dyną pozostałością cmentarza jest tylko marmurowa postać klęczącego anioła (il. 7) i pozostałości ogrodzenia. Warto wspomnieć, że w południowej części wyspy ukształtowanej tarasowo właściciele założyli winnicę.

Ciekawy przykład zachowanego cmentarza rodzowego obejrzeć można w parku w Mosznej na Opolszczyźnie. Cmentarz rodowy Tiele-Wincklerów ulokowany został w centralnej części wielkiej

polany parkowej. Otoczony drzewami liściastymi odbierany jest z daleka jako atrakcyjna, okazała grupa drzew, dopiero z niewielkiej odległości widać, że jest to cmentarz. Ukształtowany został na planie koła, na niewielkim wzniesieniu i otoczony ażurowym ogrodzeniem. Pod okapem koron drzew rosnących wzdłuż ogrodzenia znajdują się rododendrony, a centralną część cmentarza zajmują groby rodzinne (il. 8).

9. Widok cmentarza na wzgórzu w Jelmuniu, widok z dworu. Fot. autor, 2016
 9. Jelmuń: family graveyard on a hill, a view from the manor house. Photo by the author, 2016

Cmentarze rodowe zakładane poza obszarem parków na terenach leśnych lub wśród pól miały najczęściej plan regularny, otoczone były ogrodzeniem podkreślonym nasadzeniami drzew. Wnętrze cmentarza wypełniały groby ziemne z krzyżami żeliwnymi lub z nagrobkami w postaci głazów lub płyt kamiennych. Czasem centralne miejsce cmentarza zajmowała kaplica grobowa. Do cmentarzy powstałych w kompozycyjnym powiązaniu z majątkiem prowadziły układy alejowe. Cmentarze rodowe lokowane wśród lasów czy pól, a ukształtowane bez powiązania kompozycyjnego w siedzibą rodu (np. Jelmuń) znajdowały się w sąsiedztwie drogi albo polnej ścieżki. Nigdy jednak nie prowadziła na cmentarz specjalnie ukształtowana w tym celu aleja. Takie cmentarze wydawały się jakby zagubione w przestrzeni (il. 9–11).

Warto wspomnieć, że roślinność pojawiająca się na cmentarzach rodowych często związana była przede wszystkim z występującym na tym terenie typem siedliska. Gatunkiem, który wprowadzano

ze względów symbolicznych był żywotnik, jednak towarzyszył on poszczególnym grobom, a nie znajdował się grupie drzew podkreślających ogrodzenie. Tradycja kształtowania cmentarzy w obrębie siedzib rodowych trwała do pocz. XX wieku, chociaż od połowy XIX wieku następowało odchodzenie od tego trendu. Utrzymanie w należytym stanie grobów w rezydencjach czy w obrębie majątków stawało się coraz trudniejsze wobec zmian własnościowych gruntów. Cmentarze publiczne jako święte i nieetykalne dawały wiarę w bezpieczniejsze trwanie i przechowywanie pamięci.

Cmentarze wojenne

Szczególnym rodzajem ogrodów wiecznej pamięci są cmentarze wojenne. Na ziemiach polskich występują licznie i utrwalają wspomnienie wojen, jakie przetoczyły się przez obszar Polski i Europy. Jest to typ nekropolii, który pojawił się po I wojnie światowej, a potem i po II wojnie światowej. Cmen-

10. Kaplica rodziny von Kramer z cmentarza w Zajęczkach. Fot. autor, 2016
10. The Von Kramer family burial chapel at the graveyard in Zajęczki. Photo by the author, 2016

11. Kaplica rodziny Redecker w parku w Nakomiadach. Fot. autor, 2016
11. The Redecker family burial chapel in the park in Nakomiady. Photo by the author, 2016

tarze wojenne występują jako monumenty przeznaczone dla upamiętnienia miejsc i zdarzeń, jako pojedyncze mogiły oraz jako cmentarze przeznaczone dla żołnierzy poległych na polach bitewnych. Wyróżniają je spośród wielu innych cmentarzy rzędy jednakowych krzyży, na geometrycznie wyznaczonych kwaterach wypełnionych jedynie trawą. Drzewa stanowią tu otulinę wydzielającą przestrzeń cmentarza. Odpowiednio dobrane gatunki drzew wpisują się w naturalną zieleń otaczającego krajobrazu. Minimalistyczny charakter kompozycji tych nekropoli jest kontrastem dla ogromu żołnierskiego cierpienia. Cmentarz wojenny jako nowy typ założenia sepulkralnych stanowi łatwo wyróżnialny w krajobrazie element, a jako obiekt często spotykany na ziemiach polskich zmusza do pochylenia się nad okrucieństwem wojny.

Podsumowanie

Nieuchronność końca ludzkiego życia przyjmuje w krajobrazie postać miejsc pamięci wyrażanych zespołami sepulkralnymi. To nieodłączny składnik kształtowanej przez człowieka przestrzeni. Krajobraz kulturowy jest zapisem historii w krajobrazie, a na jego kształt ma wpływ zarówno zespół warunków środowiska naturalnego, jak i efekty działań człowieka. Krajobraz jest wyrazem powiązania tych elementów. Wśród licznych zabytków kultury materialnej cmentarze zajmują ważne miejsce. Kształtowane w ogrodowej formie, przetrwały do czasów współczesnych odzwierciedlają krajobraz społeczny i artystyczny poszczególnych regionów kraju. Rozmaitość wykształconych form ogrodów pamięci jest świadectwem zmieniających się warunków życia, trendów kształtowania przestrzeni i relacji między-ludzkich.

Historyczne obiekty cmentarne jako ważny składnik krajobrazu kulturowego, a niejednokrotnie jego wyróżnik, aby mogły przetrwać muszą być poddawane działaniom ochronnym. Bez tego ich

trwanie nie jest możliwe. Historyczne cmentarze, ogrody wiecznej pamięci są świadectwem przeszłości i symbolem dawnych czasów. Ich obecność daje poczucie wspólnoty, świadomość korzeni i stałość tak bardzo potrzebną wśród zmian.

Bibliografia

- E. Baniukiewicz, *Ochrona cmentarzy zabytkowych*, OZK, Warszawa 1994.
- M. Boitard, *L'art. de composer et decorer les jardins*, Paris 1834.
- I. Czartoryska, *Myśli różne o sposobie zakładania ogrodów*, Wrocław 1805.
- D. Forstner, *Świat symboliki chrześcijańskiej*, Instytut Wydawniczy Pax, Warszawa 1990.
- K. Gendek, *Cmentarz wiejski jako kulturowy wyznacznik miejscowego krajobrazu historycznego*, SGGW, Warszawa 1998.
- J. Hempelmann, *Die Praxis der Friedhofsgartnerei*, Wydawnictwo Paul Parey, Berlin 1927.
- J. Kolbuszewski, *Cmentarze*, Wydawnictwo Dolnośląskie, Wrocław 1996.
- A. Majdecka-Strzeżek, *Zieleń obiektów sakralnych w Polsce*, [w:] *Ogrody przyświątynne i klasztorne*, Wrocław 2003.
- L. Majdecki, *Historia ogrodów*, PWN, Warszawa 2008.
- L. Majdecki, *Ochrona i kształtowanie cmentarzy*, Szczecin 1997.
- K. Mazurkiewicz-Palacz, *Dawne cmentarze w powiecie słupskim*, wyd. Starostwo Powiatowe w Słupsku, Słupsk 2012.
- K. Ostrowska, *Cmentarze rodowe w zespołach rezydencjonalnych województwa olsztyńskiego*, SGGW, Warszawa 1997.
- G. Richter, *Zieleń na cmentarzach w Cementary art. – sztuka cmentarna – l'art. de cimentiere*, Symposium naukowe, Dokumenty, Wydawnictwo Werk, Wrocław 1995.
- E. Szerszeń, *Rola cmentarzy w kulturze narodu*, [w:] *Ochrona cmentarzy zabytkowych*, Studia i materiały, OZK, Warszawa 1994.

Anna Majdecka-Strzeżek, dr inż. arch. krajobrazu